

СИМВОЛІЧНІ ЗНАКИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕКСПРЕСИВНОСТІ МОВЛЕННЯ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Вікторія Желязкова

канд. філол. н., доцент,
доцент кафедри філології (прикладна лінгвістика)
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(УКРАЇНА)

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

e-mail: olya.zhelyazkova@mail.ru

UDC: 81'33/003

ABSTRACT

Zhelyazkova Victoriya. Symbolic sings through the prism of speech expressivity: from theory to practical realization

The article deals with the problem of ability of symbol as linguisting sign to a certain extent to convey expression through a detailed review of the evolution of this concept and others. Recognizing the symbolic expression of the meaning of the mark, the author explained meaning of the term "expressive sign symbol" and gave the types of these semiotic units (depending on the approaches to their classification). The article gives a detailed information about the expressive-functional field these signs is quite broad, it is formed primarily following properties: landmark, imagery, conditionality extralinguistic factors, cultural and national variations, motive, inherent ambiguity, stability and reproducibility, archetype and connectivity of a myth ritual and duality, symbolism, inexhaustible meaning, the relationship between form and content and so on. Analysis of texts humoresques by P. Hlazovyi showed that in the speech the expressive symbol-signs can produce positive values (through reclamation tokens) and negative (through units of the disparaging vocabulary).

Key words: linguasemiotics, semiotic unit, symbolic sing, expressivity, expression-functional field, texts of humoresques.

У статті звернено увагу на здатності символу як лінгвосеміотичного знака певною мірою виражати експресивність шляхом детального історіографічного огляду еволюції цього поняття та суміжних із ним. Визнаючи наявність експресії в значенні символічного знака, автором пояснено зміст терміну «експресивний знак-символ» та наведено типи цих семіотичних одиниць (залежно від підходів до їхньої класифікації). Визначено, що експресивно-функціональне поле цих знаків є доволі широким, його формують насамперед такі властивості: знаковий характер, образність, зумовленість екстралінгвальними факторами, культурно-національна маркованість, умотивованість, іманентна багатозначність, стійкість і відтворюваність, архетиповість, зв'язаність із міфом і ритуалом, а також двоплановість, символічність, невичерпність значення, зв'язок між формою та змістом тощо. Аналіз текстів гуморесок П. Глазового показав, що в мовленні експресивні знаки-символи можуть продукувати як позитивні значення (за допомогою меліоративної лексики), так і негативні (через одиниці пейоративної лексики).

Ключові слова: лінгвосеміотика, семіотична одиниця, символічний знак, експресивність, експресивно-функціональне поле, тексти гуморесок.

Чимало лінгвістичних праць останнього періоду присвячено проблемі визначення першорядних функцій мовних знаків, а також виявленню тих засобів мовної системи, що забезпечують прагматичну інтерпретацію текстуального семіозису й увиразнюють його на інших рівнях. Однією з домінантних позицій є інтенсифікація виразності мовного знака в мовленні, тобто під час реалізації комунікативно-інформативних можливостей мовної системи. Це підтверджує низка наукових розвідок. Зокрема в цьому руслі отримано немало

теоретичних і практичних результатів, хоча й досі точаться дискусії щодо природи знака-символу (О. Комар, Е. Мамонтова, О. Темна), виокремлення його універсальних знакових і специфічних ознак (Т. Кулешова, Г. Осадко, О. Таран), встановлення зв'язку із символом-образом (О. Воробйова, Т. Горчак, В. Желязкова, С. Каленюк, В. Кононенко, М. Шкурпат), доведення лінгвосеміотичних функцій як у мові, так і в мовленні (О. Годенко-Наконечна, Т. Коваль, В. Чекштуріна). Однак поза увагою наукової спільноти на сьогодні залишається питання формального та змістового вираження символічного знака в експресивно маркованому мовленні та й тексті взагалі. Не дивлячись на те, що в певних роботах сьогодення (О. Бідюк, О. Демиденко, Л. Гармаш, О. Лавер, Г. Микитів, О. Муравйової та ін.) окреслюються деякі риси щодо продукування знаком-символом експресивного значення та форми, вони не дають вичерпної відповіді на поставлене питання, що в цілому й указує на актуальність дослідження такого напрямку.

У зв'язку з цим метою пропонованої розвідки визначаємо лінгвальну інтерпретацію знаків-символів з урахуванням їхньої експресивної потужності.

Для досягнення поставленої мети та яскравої репрезентації очікуваних результатів широкому колу мовознавців джерельною базою нами обрано тексти гуморесок миколаївського поета П. Глазового. На цьому фактажі лінгвосеміотичне дослідження здійснюється вперше, що лише більшою мірою переконує в його актуальності та новизні.

Контекстуально-інтерпретаційний аналіз гумористичних текстів (із чітко вираженою експресивною маркованістю), що здійснювався протягом тривалого часу, дозволив виявити та зафіксувати в них близько 700 знаків-символів.

Відомо, що найбільш потужними інтенсифікаторами виразності мови та експресивності мовлення є знаки-символи. Це підтверджують історіографічні дані з еволюції цього поняття.

Так, зародження теорії символу відбулося ще в часи античності, коли вперше Порфирій обґрунтував символічне тлумачення твору (фрагменту «Одисеї» Гомера). Філософ тоді наполягав на недостатності буквального, «історичного» розуміння тексту, оскільки автор поеми говорить своєрідними загадками, зображуючи «божественні речі». Саме Порфирій переконливо доводить, що сакральне знання протягом віків передавалося виключно за допомогою різноманітних символічних форм [16, с. 3–4].

Проблема недостатньої обґрунтованості символічної теорії перейшла до уваги християнських богословів, які в символі вбачали передусім релігійні денотати. В концепціях Псевдо-Діонісія Ареопагіта зазначається, що основна мета символічних священних зображень полягає в тому, щоб через їхнє споглядання свідомість людини сягала духовних сфер. Таким чином, процес набуття божественними явищами «символічних сил» може відбуватися двома шляхами: на основі подібності, відповідності між тим, що символізується, й тим, що символізує, а також в образах «неподібних, зовсім відмінних, далеких від священних предметів». Пізніше про це заговорили й у схоластичних школах давнини, представники яких вважали, що образи Священного Писання мають кілька смислів: історичний, алегоричний, тропологічний та аналогічний. Зазначимо, що на цьому етапі розвитку символічної теорії символ не усвідомлювався як самостійна категорія, диференційна від низки суміжних, зокрема це поняття вважалося абсолютним синонімом до понять алегорії, емблеми, прикладу [там само, с. 4].

Із плином часу категорія символу стала однією із центральних проблем у німецькій ідеалістичній філософії. Велика заслуга в цьому належить І. Канту, який вважається основоположником філософії символічних форм. У його роботі «Критика здатності суджень» стверджується, що «символ є специфічним різновидом зображення, яке прагне відобразити те, що не може бути відображеним апріорно...» [12, с. 207]. Крім того, посиляючись на ідею ототожнення образів речей і символів, філософ протиставляє символічне інтуїтивному: перше є просто варіантом другого, тобто символ – це репродукування, що відбувається на основі асоціативного принципу [там само, с. 207]. Ці кантівські ідеї стали базовими для філософських концепцій його послідовників. Зокрема Ф. Шиллер висуває думку про те, що «символ є виявленням діалектично напружених відносин між духом і матерією, кінцевим і нескінченним, формою та реальністю, між свободою та буттям...» [там само, с. 210]. Із цим повністю згоден О. Лосєв, який запевняв, що символ виступає як «втільнення ейдоса в інобутті, і при цьому не обов'язково в реальному та фактичному, ... невичерпне багатство апофатичних можливостей смислу» [цит. за 7, с. 16]. Питання символічності то-

ркається і Й. Гете, намагаючись знайти точки дотику символу з мистецтвом, зокрема літературою та мовою літератури. В його працях неодноразово наголошується на тому, що будь-яке мистецтво, зокрема й література, має символічну природу [16, с. 4]. На основі його поглядів виникла концепція естетичного символізму, одним із постулатів якої стало таке твердження, що вважаємо вагомим для нашого дослідження: «мета поезії – надавати ідеям чуттєвих форм, натякати на таємничі зв'язки між предметами та явищами, виконувати роль посередника між ноуменальним і феноменальним» (Ст. Малларме, Ж. Мореас) [там само, с. 4].

Синтез філософських поглядів став підґрунтям для розробки власне семіотичних моделей трактування символу в усіх його аспектах і насамперед знаково-мовному. За однією із семіотичних класифікацій символ визначається як знак, значенням якого є знак іншого характеру, що є більш культурно значущим. За іншою, це поняття трактується як знакове вираження абсолютної незнакової сутності. Тут можна погодитися з Ю. Лотманом, що в першому випадку, символічне значення набуває виключно раціонального характеру, а в другому – зміст ірраціонально пронизує вираження й поєднує раціональний світ зі світом духовним [8].

Про семіотичність символу йдеться також у працях О. Афанасьєва, О. Веселовського, О. Потебні, В. Топорова, Р. Якобсона та ін. [14, с. 241].

Зараз у науці склалася традиція до розгляду символу як експресивного знака. Це пов'язано насамперед із визначенням і обґрунтуванням механізмів текстотворення. Із цього приводу А. Загнітко переконує, що «предметом текстової діяльності є комунікативна інтенція узагальнюваного, тобто не смислова інформація загалом, а смислова інформація, що цементується замислом, комунікативно-пізнавальним наміром ... у складі механізму спілкування формуються лінгвістичні ознаки тексту, використовувані в ньому лінгвістичні конструкції набувають вторинного значення щодо наявних в ньому структур “замішаної” на почуттєвих образах й емоціях інтелектуально-мисленнєві діяльності. Породження тексту, подібно до його інтерпретації, – вирішення перш за все емоційного і мисленнєвого завдань, а потім – лінгвального, оскільки у будь-якій діяльності замисел випереджає конкретні операції і вибір засобів щодо їхнього здійснення» [6, с. 30]. У зв'язку з цим абсолютно правомірно вважати, що символ є важливою ланкою у формуванні картини світу мовця, що репрезентує найзагальніші уявлення людини про світ, а тому «символами, зазвичай, стають глобальні за значенням явища, що є основами морально-етичних норм, культури світогляду, релігійних уявлень людей тощо. Вони виступають базисними концептами національного універсуму» [9, с. 79]. Таким чином, експресивний знак символ (далі – ЕЗС) – це семіотичний знак або лексема на позначення реалій, предметів і явищ певного культурного та мовного середовища, якому притаманна експресивність і який відтворює специфіку світосприйняття об'єктивної дійсності мовцем.

Акумуляційний характер виведеної нами дефініції ЕЗС потребує визначення і його основних властивостей та ознак. Одним із перших вирішити цю проблему намагався В. Іванов, який доводив, що «символ тільки тоді є істинним символом, коли він невичерпний і безмежний у своєму значенні, коли він базується на своїй сокровенній (ієратичній та магичній) мові натяку та навіювання чогось невимовного, неадекватного до зовнішнього слова. Він багатогранний, багатозначний і завжди знаходиться в глибині...» [цит. за 4]. Це визначення й детермінує основні властивості ЗС (знак-символ). Дещо повнішим є спектр властивостей, представлений у роботах О. Темної, яка основними характеристиками ЗС вважає такі:

- 1) двоплановість (формально символ – це художній образ, із погляду змісту – знак);
- 2) багатозначність, семантична глибина, невичерпаність при існуванні певного набору інваріантних значень;
- 3) тісний зв'язок між формою і змістом;
- 4) символ – стійкий елемент «культурного коду», вони закріплюються в культурній традиції, «відтворюються», збагачуючись відтінками значень, новими «рівнями семантики»;
- 5) сприйняття символу вимагає активної творчої позиції, роботи інтуїції та уяви [16, с. 7].

Певні відмінності має концепція О. Таран, яка основними рисами ЗС вважає такі: «знаковий характер, образність, зумовленість екстралінгвальними факторами, культурно-

національну маркованість, умотивованість, іманентну багатозначність, стійкість і відтворюваність, архетиповість, зв'язаність із міфом і ритуалом» [цит. за 15, с. 147]. Зрозуміло, що такими властивостями характеризується й експресивний ЗС з однією лише відмінністю в тому, що, крім вищевказаних властивостей, має здатність до експресивної реалізації.

Загальнотеоретичний інтерес до проблеми ЗС підштовхує дослідників до здійснення типологізації таких знаків. Відомо, що першою класифікацією в історії семіотики та лінгвокультурології стала розробка О. Лосева, в якій представлено 9 типів ЗС: наукові, філософські, художні, міфологічні, релігійні, соціально-природні, людино-виразні, ідеологічні та технічні [10, с. 6]. О. Комар заперечує таке широке розмаїття символів і пропонує поділяти їх лише на три групи: предметні, акціональні та мовні [8]. Така класифікація близька до класифікації Е. Фромма, який розрізняє умовні (конвенціональні), випадкові та універсальні символи [10, с. 6]. Відомими є інші типологічні моделі ЗС, зокрема О. Шелестюк (культурно-стереотипні, архетипічні, суб'єктивно-авторські) та В. Маслової (універсальні, національні, квазісимволи) [там само, с. 6]. У своїй роботі ми спиратимемося на класифікацію Т. Кулешової, яка пропонує виокремлює ЗС трьох типів:

1) архетипічні або універсальні, що відображають первісні, несвідомі, найдавніші уявлення про навколишній світ [там само, с. 6]:

*«Захворів один сердега, геть охляв, не їсть, не п'є.
Зевсу, богові своєму, все молитви воздає:
— Ізціли мене, мій боже, я благаю і молю.
Обіцяю гекатомбу — сто биків тобі спалю»* [5];

2) культурно-стереотипні, що є символами сучасної епохи, сучасності та зрозумілі всім представникам однієї культури [10, с. 6]:

*«У хустинку зав'язала
Півхлібини й кусень сала.
Дала йому три червінці,
Що так довго відкладала»* [5];

3) індивідуальні та авторські, що втілюють реальні переживання та уявлення окремої особистості [10, с. 6]:

*«Баба сердиться на внука: — Таке оглашення...
Харя, чуєш, повернися! Харя, йди до мене! —
Біля баби зупинився молодий мужчина.
— Що за слово? Що за харя? Це ж мала дитина.—
Баба з місця підхопилась: — Причепились даром.
Я ж не винна, що хлопчину назвали Ерхаром»* [5].

Як бачимо, архетипічними ЗС є лексеми «Зевс», «бог», «гекатомба», що позначають реалії та процеси давнини, про які відомо з історії. Культурно-стереотипними є такі ЗС: «сало», «червінці», що належать до слов'янської, насамперед української, мовної картини світу. У свою чергу, індивідуально-авторські ЗС можемо визначити в чітко окреслених контекстуальних межах. У зв'язку з цим робимо припущення, що перші два типи знаків репрезентують власне ЗС, а третій тип є експресивним ЗС.

Наведені вище факти дозволяють визначити функції експресивних ЗС. Серед них виокремлюємо загальні, що виконують і власне ЗС, і знаки інших типів, а також специфічні. До загальних функцій, услід за А. Соломоником, зараховуємо такі: обмін інформацією, накопичення інформації, соціалізації (адаптація мовців у конкретному мовному середовищі), репрезентативна, узагальнювальна, попереджувальна, ідентифікаційна, акумулятивна [17, с. 133–135]. Існуючі шляхи та способи символотворення, обґрунтовані О. Блаватською, яка запевняє, що експресія в символі утворюється 1) на основі подоби, аналогії; 2) за допомогою «неблаговидних» образів і 3) через заперечення [16, с. 5], детермінують специфічні функції експресивних ЗС. До них слід віднести власне експресивну (вираження емоцій за допомогою мовного знака) та стилетворчу (репрезентація індивідуального стилю автора тексту) функції [2].

Беручи до уваги вищевикладені факти, а також думку Е. Шубіна про те, що «ступінь впливу мовних засобів оцінюється по-різному. В одних випадках, слово, позначаючи певне

поняття, не містить жодних елементів, що впливають на сприйняття. Тоді це нейтральне, індіферентне позначення предмета думки. В інших випадках, словесне значення має емоційні «підконтексти», що надають слову особливий виразний колорит...» [1]. Іншими словами, експресивність реалізують ЗС, що отримують експресивність у контексті, а також ті, які роблять контекст експресивним, тобто їхня впливова потенція закладена в семантичному значенні [3, с. 33]. В гуморесках П. Глазового ЗС можна згрупувати за двома категоріями (залежно від оцінки їхнього смислу) – з позитивною експресією та негативною.

ЕЗС із позитивними значеннями представлені одиницями меліоративної лексики, що «виражають схвалення, похвалу, любов, захоплення, повагу, співчуття, пестливість, доброзичливість, прихильність, ввічливість та інші позитивні відтінки значень» [13, с. 105]. Наприклад:

*«Горда й рада до квартири сваха увійшла.
– Я для вашої Ельвіри жениха знайшла!» [5];
«Учить мати свою доню: – Ти вже не малесенька.
Вже подумати про пару час тобі, ріднесенька» [там само];
«Татко хвалиться синочком: – Хто б мені повірив?
Три годоочки, а вже знає всіх тварин і звірів» [там само];
«Батько радий. Світ йому став ясним і милим:
В лотерею виграв він величезний килим» [там само].*

Наведені приклади показують, що вираження експресії в ЗС автор реалізує за допомогою зменшувально-пестливих форм іменника, використання прикметників. Це із семіотичної позиції можна пояснити тим, що позначення раціональних позитивних оцінок зумовлюється авторською інтенцією до повного та детального опису символічних образів, а також намаганням акцентувати увагу реципієнтів на головних рисах ліричних героїв чи їхньому ставленні одне до одного (в межах заданого контексту).

У свою чергу, негативні значення в мовленні передаються через пейоративну лексику. Додамо, що до терміну «пейоративний» О. Ахманова наводить такі синоніми, як зневажливий, депреціативний, детеріоративний, несхвальний, трактуючи його так: «такий, що володіє негативною експресивно-емоційно-оцінною конотацією та такий, що надає слову негативну конотацію» [цит. за 11, с. 242]. Зрозуміло, що ЕКС у цьому плані не стали винятком.

За результатами лінгвістичного аналізу гуморесок П. Глазового, з-поміж таких ЕЗС провідне місце займають розмовні слова, просторіччя, жаргонізми, лайливі слова тощо. Звертаємо увагу, що такі ЕЗС – експресивні незалежно від контексту. Це доводять такі приклади:

*«Тільки вздрів жонатий дядько гарну дівку, став, як пень,
Тільки здумає підморгнути, а дзвінок на шиї: дзень!» [5];
«Он двогорбий верблюдяра, корабель пустині.
Бач, у нього, дармоїда, два горби на спині» [там само];
«Я ні разу ще не чула,
Щоб нахабне рило
Без одеського акценту
Там заговорило» [там само];
«Повернувся Кузьма додому. У квартирі – сивий дим
– Хто курив? – питає жінку. – Чи не хахаль твій Максим?» [там само].*

Отже, в розрізі лінгвосеміотичного вчення існує багато підходів до визначення сутності ЗС, що дозволило виокремити в самостійну категорію поняття ЕЗС, в основі якого лежать такі терміни: «знак», «символ», «експресема». Цей знак має такі риси: двоплановість, багатозначність, семантичну глибину, відтворюваність, здатність «накопичувати смисли», зв'язок із певним «культурним кодом». У зв'язку з цим існуючі класифікації та перелічені ознаки дозволили визначити функції ЕЗС, серед яких визначальною є власне експресивна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнян А. Р. Экспрессия в художественном тексте [Электронный ресурс] / А. Р. Арутюнян // Пятигорский государственный университет. Университетские чтения – 2008. – Режим доступа : http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2008/V/uch_2008_V_00028.pdf ; Название с экрана.
2. Бідюк О. В. Мова віщих знаків у стилі Лесі Українки та Ліни Костенко / О. В. Бідюк // Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки [та ін.]. – Луцьк, 2007. – Т. 4, Кн. 1. – С. 398–410.
3. Войтенко К. Експресивність у лінгвістичних студіях // Катерина Войтенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». – Вип. 19. – 2013. – С. 31–34.
4. Гармаш Л. В. Символ и миф в интерпретации Андрея Белого [Электронный ресурс] / Л. В. Гармаш // Режим доступа : <http://lgarmash.narod.ru/SymbolMyth2001.doc> ; Название с экрана.
5. Глазовий П. Сміхологія [електронний корпус гуморесок] // Режим доступу : <http://www.glazovoj.ru/> ; Назва з екрана.
6. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : Монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доп. / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 294 с.
7. Коваленко Е. М. Концепт «символ» в философии культуры А. Ф. Loseva / Е. М. Коваленко // Гуманитарные и социальные науки. – 2008. – № 2. – С. 16–20.
8. Комар О. Етнокультурна символіка національно-маркованих мовних одиниць [Електронний ресурс] / Олег Комар // Режим доступу : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/1188/1/> ; Назва з екрана.
9. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 195 с.
10. Кулешова Т. В. Природа символу в творчості М. І. Цвєтаєвої : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 «Російська література» / Тетяна В'ячеславівна Кулешова. – Сімферополь, 2007. – 20 с.
11. Кульчицька О. В. Про деякі критерії та методи визначення пейоративної лексики / О. В. Кульчицька // Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки. – 2014. – Випуск 4 (76). – С. 242–245.
12. Мамонтова Е. В. Символ у дискурсі німецького просвітництва: політологічний аспект / Е. В. Мамонтова // Інтелігенція і влада . – 2012. – Вип. 25 : Історія. – С. 205–217.
13. Мельничук Н. О. Співвідношення емотивності та оцінності у структурі англійського прикметника / Н. О. Мельничук // Філологічні студії : наук. вісн. Криворізь. нац. ун-ту : зб. наук. пр. – Вип. 11 / ДВНЗ «Криворізь. нац. ун-т» ; за заг. ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КНУ, 2014. – С. 99–107.
14. Микитів Г. В. Символ як експресема в українських народних ліричних піснях / Г. В. Микитів // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – Випуск XXIII. – Частина 4. – С. 241–247.
15. Микитів Г. В. Художньо-образна парадигма символів в українських козацьких піснях / Г. В. Микитів // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2008. – № 2. – С. 146–152.
16. Темна О. В. Поетика символу в творчості М. Волошина : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 «Російська література» / Оксана Валентинівна Темна. – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.
17. Чекштуріна В. М. Феноменологія знака як засобу комунікації / В. М. Чекштуріна // Наукові записки. Соціальні комунікації. – 2015. – № 1 (50). – С. 131–138.